

**KALTA POYALI BUG‘DOY SELEKSIYASI UCHUN DASTLABKI
MATERIAL.****ИСХОДНЫЙ МАТЕРИАЛ ДЛЯ СЕЛЕКЦИИ КОРОТКОТЕБЕЛЬНОЙ
ПШЕНИЦЫ.****INITIAL STOCK FOR SELECTION OF THE SHORTNESS WHEAT**

Doktorant M. Kubayeva. kubayevamohositora@gmail.com.

Ilmiy rahbar q.x.f.d. U.Sh. Qarshieva. umidaqarshiyeva69@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-8458-0832>

Аннотация. Для создания высокоурожайных короткостебельных сортов озимой пшеницы, устойчивых к болезням и условиям внешней среды, и имеющих высокий потенциал продуктивности, необходимо изучение исходного материала на основе которого можно создавать новые селекционные сорта.

Ключевые слова: исходного материала, продуктивности, озимой пшеницы, сорта и сортообразцы, скрещивания.

Summary. The conclusion was made on the opportunity of imposing mild wheat varieties at the expense of donor's undersized Valuable selection material was created on this basis concerning selection programmer for irrigated conditions.

Keywords. Initial material, selection, shear-wheel wheat, winter wheat, early ripeness, creating varieties

Mavzuning dolzarbligi. Dunyo bo'yicha bug'doy (*Triticum aestivum* L.) asosiy oziq-ovqat ekini xisoblanib, unga bo'lgan talab va ishlab chiqarish paralell ravishda o'sib bormoqda. «BMT xalqaro tashkilotining ma'lumotiga ko'ra jahonda umumiy don yetishtirish 2 mlrd 450 ming tonna atrofida bo'lib, shundan 2 mlrd 194 ming tonnasi donli ekinlar (bug'doy, javdar, arpa, suli, tritikale, sholi, makkajo'xori, jo'xori, tariq, marjumak), 256 mln tonnasi dukkakli don ekinlari ulushiga to'g'ri keladi»¹. Yumshoq

¹ Wheat genomics: present status and future prospects. Int. J. Plant Genomics, 2008; Article ID 896451.

bug‘doyning kalta poyalikni nazorat qiluvchi genlaridan foydalanib serhosil, don sifati yuqori, kasallik va zararkunandalarga, yotib qolishga, muhitning noqulay omillariga chidamli navlarini yaratishga yo‘naltirilgan ilmiy-tadqiqot ishlarini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Bug‘doy hosildorligini oshirishda kalta poyalilikni aniqlash bo‘yicha dunyoda olib borilgan tadqiqotlar natijasida bir qator, jumladan qo‘yidagi ilmiy natijalar olingan: eksperimental mutagenез usulida yumshoq bug‘doyning eng yaxshi navlari ishtirokida kalta bo‘yli, mustahkam poyali yotib qolishga chidamli mutant tizmalar olingan (CIMMYT, Mexico).

Bug‘doyda kalta poyalilik belgisining irsiylanishini nazorat qiluvchi Rht-B1 dan Rht-8 gacha bo‘lgan genlar identifikatsiya qilingan va bu genlarning xromosomada joylashishi lokalizatsiya kilingan (Center for Crop Improvement, Australia); poya uzunligi bilan hosildorlik o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik salbiy emasligi, bu bilan poya uzunligining kamaytirilishi hosildorlikka salbiy ta‘sir etmasligi aniqlangan (Department of Plant Sciences and Plant Pathology, Montana State University, Bozeman, MT, United States); genomida Rht 1 va yoki Rht 2 genlari mavjud bo‘lgan kalta poyali bug‘doy navlari boshqadagi don soni va bir metr kvadratdagi boshqoq soni hisobiga o‘rta va baland poyali navlarga qaraganda yuqori hosilli bo‘lishligi aniqlangan.

Respublikamizda bugungi kunda yumshoq bug‘doyning tezpishar, noqulay tashqi muhit omillariga va sho‘rga hamda yotib qolishga chidamli bo‘lgan navlarni yaratish bo‘yicha keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Yumshoq bug‘doyning gullash, don to‘plash davrida havo haroratining keskin ko‘tarilishi tuproqda namlik tanqisligi natijasida don hosildorligi va sifatining pasayishiga sabab bo‘lmoqda. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasining 3.3 bandida «...kasallik va zararkunandalarga chidamli, mahalliy tuproq-iqlim va ekologik sharoitlarga moslashgan qishloq xo‘jaligi ekinlarining yangi seleksiya navlarini ... yaratish va ishlab chiqarishga joriy etish bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini



kengaytirish»² muhim vazifalardan biri sifatida belgilab berilgan. Bu borada boshqoli don ekinlarining tashqi muhitning noqulay omillariga chidamli, mahalliy sharoitlarga moslashgan yangi navlarini yaratish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 son «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida» gi Farmoni, 2018 yil 17 apreldagi PF-5418-son «Qishloq va suv xo'jaligi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2018 yil 27 noyabrdagi 959-son «Boshqoli don yetishtirishni yanada rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi kuzgi yumshoq bug'doyning tashqi muhitning noqulay omillariga (issiqqa, qurg'oqchilikka, kasalliklarga) chidamli hamda qimmatli-xo'jalik belgilari bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan birlamchi manbalarini tanlashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

yumshoq bug'doyning geografik kelib chiqishi turlicha bo'lgan yumshoq bug'doy nav namunalari biologik va qimmatli-xo'jalik belgi va xususiyatlarini aniqlash;

qimmatli-xo'jalik belgi va xususiyatlariga ega bo'lgan yumshoq bug'doy nav namunalari o'suv davri ko'rsatkichlari, ularning morfologik, biologik va qimmatli-xo'jalik belgilari bo'yicha tanlash;

yumshoq bug'doy nav namunalarni baholash va tanlash asosida tashqi muhitning noqulay omillariga chidamli, qurg'oqchilikka, kasalliklarga chidamli, don hosildorligi va sifati yuqori bo'lgan boshlangich manbalarni tanlash

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 07 февралдаги № ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.



Tadqiqotning ob'ekti sifatida xalqaro ilmiy markazlar ICARDA (International Center for Agricultural Research in the Dry Areas), International Maize and Wheat Improvement Center (CIMMYT, Meksika), Odessa seleksiyasi va genetika ITI (Ukraina), O'simlikshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti (Rossiya) Krasnodar qishloq xo'jalik ilmiy-tadqiqot instituti va I.G.Kalinenko nomidagi Butun Rossiya donli ekinlar ilmiy-tadqiqot institutlaridan olingan yumshoq bug'doy nav namunalaridan foydalaniladi.

Tadqiqotning predmeti bo'lib kuzgi yumshoq bug'doy nav namunalarining unib chiqishi, o'sishi va rivojlanishi, tashqi muhitning noqulay abiotik va biotik omillariga, qurg'oqchilikka, kasalliklarga chidamliligi, xosildor istiqbolli boshlang'ich manbalarni tanlash hisoblanadi.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqotlarda olib borilgan bug'doy nav namunalarini morfologik va biometrik ko'rsatkichlari bo'yicha baholash «Международный классификатор SEV рода Triticum L.» xalqaro klassifikatorining (L., 1984) bug'doyning Triticum avlodi bo'yicha ishlab chiqilgan uslubda hamda IKARDA xalqaro ilmiy markazida (1996) ishlab chiqilgan Peterson va Manners shkalasi bo'yicha o'tkaziladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

Ilk bor yumshoq bug'doyning geografik kelib chiqishi turlicha bo'lgan nav namunalaridan qurg'oqchilikka va kasalliklarga chidamli namunalar tanlab olinib va ularning qimmatli-xo'jalik belgi va xususiyatlari bo'yicha baholanadi;

yumshoq bug'doyda xosildorlikning qurg'oqchilikka va kasalliklarga chidamlilik o'rtasidagi korrelyativ bog'lanish mavjudligi aniqlanadi;

boshlang'ich manbalarning boshqoq uzunligi va bir boshqoqdagi don soni, 1000 dona don vazni belgilari bo'yicha xosildorlikni ta'minlovchi miqdoriy belgilar bo'yicha tanlash natijasida kompleks qimmatli-xo'jalik belgilari urganiladi..

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

tadqiqot natijalari asosida kalta poyali kuzgi yumshoq bug'doyning kurgokchilikka va kasalliklarga chidamli xosildor istiqbolli boshlang'ich manbalarni tanlanadi va seleksiya jarayonida yangi navlarni yaratish uchun xizmat kiladi.



Dala tajribalari va tahliliy sinovlar Qashqadaryo viloyati Qarshi tumani Ya.Omonov hududidagi Janubiy dexqonchilik ilmiy tadqiqot instituti markaziy tajriba dalasida o‘tkaziladi. Tadqiqot natijalari buyicha kalta poyali yumshoq bug‘doyning kurgokchilikka va kasaliklarga chidamli, xosildor istiqbolli boshlang‘ich manbalarni tanlash olib borilganligi va mahalliy navlar bilan chatishtirish asosida tizmalar ajratib olinadi. Ushbu nav namunalaridan seleksiya ishida ertapishar navlar yaratishda boshlang‘ich material sifatida foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Umida Karshieva. Improvement of the system of breeding and seed production of soft wheat for irrigated lands of Uzbekistan. 2023.
2. T.Sh. Rabbimov, U.Sh. Karshieva - Sozanie i otbor naibolee sennyx dlya seleksii obrazsov myagkoy pshenisy iz kolleksii SIMMIT i VIR. Vestnik, 2002.
3. T.Xodjaqulov, U.Sh Qarshieva, J. Razoqov... Arpa seleksiyasida ertapishar nav va namunalarining ahamiyati/O‘zbekistonning janubiy hududlarida boshqoli don ekinlari seleksiyasi. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 2018.
4. Qarshieva U. Sh. Ekish va o‘g‘it me‘yorlarining bug‘doyining “Qipchoqsuv” navining hosildorligiga ta’siri. Fan, innovatsion texnika va texnologiyalarning rivojlanish istiqbollari” 2023